

УДК 94:[323.27::63-051:39(=161.2)]«19»(477.4/.5)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-93-106

Igor Farenii

*Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department
of Archeology and Special Branches of Historical Science,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>
e-mail: farenii_igor@ukr.net*

THE PEASANT REVOLUTION IN TRANSDNIEPER UKRAINE IN THE FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY: ETHNO-CULTURAL ASPECTS

Abstract. *The purpose of the article is to reveal the forms of socio-political revolutionary behavior of the peasantry, determined by ethno-cultural features and connected with the solution of the national question in Transdnieper Ukraine.*

Methodology. *The article provides an attitude to the concept of the peasant revolution of the first decades of the 20th century as reliable. The essence of the concept is to consider the peasantry as an independent socio-political force, not subject to other social layers and political parties. Since the question of the interaction of the peasant revolution with the Ukrainian national revolution arose in the scientific literature, this circumstance called for the presented article. In the process of researching the raised problem, the provisions of the theory of the peasant revolution of L. Kritzman about the objectivity of the process of acquiring a national character by the revolutionary struggle of the peasantry, overcoming during the revolution the national oppression of the peasantry by ethnic composition are taken into account.*

Scientific novelty. *The presented article proves the influence of the ethno-cultural features of the Ukrainian peasantry on its political behavior, which was manifested in the use of historical traditions of armed struggle, the idea of its ethno-territorial space, which should be protected, and the awareness and defense of its own cultural features. The conclusion is proposed that in the conditions of social cataclysms, each of the socio-political forces carries out revolutionary transformations in accordance with their own aspirations, and the peasant revolution is separate from the Ukrainian revolution of the complex revolutionary process of the first decades of the 20th century.*

Conclusions. *A layer with conscious ethnicity and readiness to protect national interests and ethnic territory emerged from among the Ukrainian peasantry. The peasant revolution independently resolved the national issue and was not a direct component of the struggle for the Ukrainian People's Republic, was not part of the historical phenomenon known as the Ukrainian revolution. In the conditions of the revolutionary events of the beginning of the 20th century each of the socio-political forces carried out revolutionary transformations in accordance with their own ideas and programs. The policy of Ukrainization implemented in the post-revolutionary period should be considered a direct consequence of the peasant revolution. At the same time, the ethno-cultural characteristics of the peasantry turned out to be insufficient for national unity and the formation of authorities corresponding to the interests of the peasantry.*

Keywords: *Ukrainian peasantry, ethno-cultural features, national question, peasant revolution, Ukrainian revolution, Transdnieper Ukraine, the 20th century.*

Ігор Фареній

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний
університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>
e-mail: farenii_igor@ukr.net*

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ ст.: ЕТНОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

Анотація. *Мета статті полягає у виявленні форм соціально-політичної революційної поведінки селянства, зумовлених їх етнокультурними рисами та пов'язаних із вирішенням національного питання в Наддніпрянській Україні.*

Методологія. Стаття передбачає ставлення до концепції селянської революції перших десятиліть ХХ ст. як достовірної. Сутність концепції полягає в розгляді селянства як самостійної соціально-політичної сили, невіддільної іншим суспільним прошаркам та політичним партіям. Оскільки у науковій літературі постало питання про взаємодію селянської революції з українською національною революцією, то ця обставина й покликана представити статтю. Під час дослідження порушеної проблеми беруться до уваги положення теорії селянської революції Л. Крицького про об'єктивність процесу набуття революційною боротьбою селянства національного характеру, подолання у ході революції національного гніту щодо селянського за складом етносу.

Наукова новизна. Представлена стаття доводить вплив етнокультурних рис українського селянства на його політичну поведінку, який проявився у використанні історичних традицій збройної боротьби, в уявленні про свій етнотериторіальний простір, який потрібно захищати, та в усвідомленні й обстоюванні власних культурних особливостей. Також пропонується положення, що в умовах соціальних катаклізмів кожна з соціально-політичних сил здійснює революційні перетворення відповідно до власних прагнень, і селянська революція становить окремий від української революції складник революційного процесу перших десятиліть ХХ ст.

Висновки. У середовищі українського селянства проявився прошарок з усвідомленою етнічною належністю та готовністю до захисту національних інтересів і етнічної території. Селянська революція самостійно вирішувала національне питання і не становила безпосередню складову боротьби за Українську Народну Республіку, не була частиною історичного явища відомого під поняттям Української революції. В умовах революційних подій початку ХХ ст. кожна з соціально-політичних сил здійснювала революційні перетворення відповідно до власних уявлень і устремлінь. Політику українізації, здійснену у пореволюційний період, є підстави вважати безпосереднім наслідком селянської революції. Водночас етнокультурні характеристики селянства виявилися недостатніми для загальнонаціонального єднання та формування органів влади, відповідних до інтересів селянської верстви.

Ключові слова: українське селянство, етнокультурні риси, національне питання, селянська революція, українська революція, Наддніпрянська Україна, ХХ ст.

Постановка проблеми. В останні десятиліття теоретико-методологічний інструментарій дослідження революційної епохи столітньої давнини поповнився концепцією селянської революції. Сутність останньої полягає в розгляді селянства в революційних подіях початку – першої третини ХХ ст. як самодостатньої соціально-політичної сили, невіддільної іншим суспільним прошаркам та політичним партіям. За умов визнання явища селянської революції в Україні як історичної реальності об'єктивно постало питання про її співвідношення чи взаємодію з етнокультурними рисами українського селянства, процесами боротьби українського народу за національне визволення, з українською національною революцією. Ця проблема знаходила свій аналіз ще у 1920-х рр. у дослідженнях академіка М. Яворського¹, а також у сучасних наукових працях О. Абразумової, Н. Ковальової, П. Коріненка, С. Корновенка та ін.² Підходи названих дослідників минулого і сучасності загалом передбачають бачення селянської революції як самої суті української революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наші часи першими питання про співвідношення концепції селянської і української революції порушили Г. Капустян і С. Корновенко. Г. Капустян вказує, що «Українська революція 1917–1920 рр. певним чином

¹ Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. №2. С. 108–134; Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції, її історичні основи та рухові сили (Продовження). *Червоний шлях*. 1927. №4. С. 93–116.

² Абразумова О., Корновенко С. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Черк. нац. ун-т, 2017. 190 с.; Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2020. 40 с.; Коріненко П. Історія українського селянства. Тернопіль: вид. відділ ТНПУ, 2014. 296 с.; Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. 522 с.

співпадає у часі з селянською революцією 1902–1922 рр.» і водночас стверджує, що «Махновщина – невід’ємна складова Української революції ...». «Повстанці-махновці, – цитує Г. Капустян один із документів махновського руху, – борються за повну самостійність і свободу України»³. Тобто, вчена-історик, очевидно, розглядає селянську та Українську революції як єдиний процес чи явище. Винятком стають лише хронологічні періоди, в яких українська революція не відбувалася.

С. Корновенко стверджує, що «рушійною силою Української революції було селянство» і ця обставина дала йому підстави говорити про «селянський характер» цієї революції і назвати її «Українська селянська революція». Остання, за висновками історика, як можна судити із змісту наукового тексту, була наймасштабнішою і визначальною тенденцією революційного процесу, на фоні якої інші події громадсько-політичного життя мають фрагментальний чи локальний статус. Адже С. Корновенко вказує, що «саме на тлі Української селянської революції у 1917–1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні тощо»⁴.

Така позиція С. Корновенка підтримана групою дослідників самодіяльних селянських територіальних формувань періоду 1917–1921 рр. і викладена в їхній колективній праці, присвяченій «селянському республікотворенню»⁵. З таких же концептуальних позицій С. Корновенко разом із О. Абразумовою розглядають питання соціально-політичної активності селянства у 1920-х рр.⁶

Дещо інший підхід до проблеми взаємодії Української революції та селянської пропонує П. Коріненко. Його погляд на селянську революцію засвідчує її самостійність чи автономність тією чи іншою мірою щодо Української революції. Вчений говорить, що «Аграрна революція ... відбувалася в роки Української революції»⁷, а також про те, що селянські повстанські формування «боролися проти усіх влад, які обмежували їхні права»⁸ – тобто, становили самодостатній революційний потік серед інших політичних сил, що вийшли на арену в ті буремні роки.

Внаслідок такої історіографічної ситуації, виникнення проблеми пояснення характеру взаємодії та існування в одному часі революції Української та селянської в порядку обговорення і дискусії автор статті пропонує власний підхід до питання про зв’язок селянської революції з етнокультурним життям українців.

Мета представленої публікації полягає у виявленні форм соціально-політичної революційної поведінки селянства, що були зумовлені їх етнокультурними рисами та пов’язані з вирішенням національного питання в Наддніпрянській Україні.

Методологічні застереження і теоретичні засади дослідження. Зміст і аргументація статті передбачає ставлення до концепції селянської революції як достовірної. Водночас дані, наведені у статті, положення і висновки представленої роботи становлять пізнавальний ресурс для науковців, що досліджують питання історії селянства та революційних перетворень.

³ Капустян Г. Махновщина через призму селянської та української революцій. *Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби: зб. наук. праць*. Київ; Черкаси: Зоря, 2014. С.155, 180.

⁴ Корновенко С. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин: зб. наук. праць*. 2014. Вип.14. С. 145.

⁵ Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П’янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2019. С. 162.

⁶ Абразумова О., Корновенко С. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Черк. нац. ун-т, 2017. С. 37.

⁷ Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 82.

⁸ Коріненко П. Історія українського селянства. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2014. С. 101.

Під час дослідження порушеної проблеми автором статті взято до уваги положення теорії селянської революції Л. Крицмана про об'єктивність процесу набуття революційною боротьбою селянства національного характеру, подолання у ході революції національного гніту щодо селянського за складом етносу і вирішення національного питання⁹.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи проблему взаємозв'язку селянської революційності з етнокультурними чи національними характеристиками українського селянства, не доводиться сподіватися на високий ресурс його етнічного самоусвідомлення. За твердженням провідного сучасного дослідника соціокультурного розвитку українського селянства О. Михайлюка, «селянство, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх відрефлектувати, самостійно виробити національну свідомість»¹⁰. До того ж, вчений вважає, що «саме по собі селянство не здатне на революцію – ні на соціальну, ні на національну, та, власне, вона йому й не потрібна»¹¹. Інший дослідник селянського соціокультурного ества – Ю. Присяжнюк дещо стриманіше, але також вказує «на мізерність потенціалу усвідомлення самим простолюдом сутності, мети, завдань національного руху, свого місця в цьому процесі»¹².

На такому фоні наукових набутоків, не ставлячи під сумнів висновки про наявність в українського селянства перших десятиліть ХХ ст. якостей етнографічної маси, дозволимо щодо суб'єктності селянської революції в розв'язанні національного питання, зв'язку революційної боротьби з етнокультурними рисами землеробського загалу висловити наступні положення, які нижче будуть належно підтвержені фактичним матеріалом. Етнокультурне ество селянської революційної боротьби перших десятиліть ХХ ст. проявилось в декількох формах: у відчутті приналежності до свого етносу, до своєї, так скажемо, «рідної землі» – в уявленні про існування власного етнотериторіального простору, який потрібно захищати, та мобілізації історичних традицій соціально-політичної активності, започаткованих предками.

Існують належні підстави не сильно розчаровуватися в національних почуттях українських землеробів, які, очевидно-таки, мали місце і потенціал, адже збереглися переконливі свідчення про їх існування. Необхідно зважити на твори Матвія Яворського, який, крім історика, був ще й авторитетним сучасником відповідних подій. Він стверджував, що на початку ХХ ст. «лозунг: ... політична автономія України ... підхопила вся маса сільських споживчих підприємств»¹³. У процесі революційної боротьби в 1905–1907 рр. маємо виразні прояви ідентифікації та обстоювання селянством не лише, так скажемо, своїх, а, що важливіше, загальноукраїнських національних інтересів. Національні почуття добре проявилися під час роботи Державної Думи Російської імперії. Так, мешканці села Туровки Київської губернії своєму обранцю-селянину А. Грабовецькому дали письмовий наказ, зміст якого засвідчив їх уявлення про свою національність і належність до країни, в якій живуть. «Ми впевнені, що Ви будете вірним і рідним сином України», – зазначали селяни. А мешканці навколишніх сіл міста Канева склали наказ депутатам Державної Думи на могилі Тараса Шевченка. Землероби вимагали «звільнити всіх наших героїв-

⁹ Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. С.33, 68, 231.

¹⁰ Михайлюк О. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ: ДП Друкарня ДНУ, 2009. С.23.

¹¹ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 288.

¹² Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 514.

¹³ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Випуск третій: В суперках імперіялізму. Харків: Державне видавництво України, 1925. С. 10.

борців за народ, яких вороги народу піддали нестерпним мукам, гноять по тюрмам і каторгам»¹⁴.

Діяльність селян-депутатів у Державній Думі засвідчує їх тісний зв'язок з домінуючими ідейними тенденціями тодішніх українських національних сил. Так, у другому складі Думи селянські обранці з України спочатку пристали до «трудової групи». Однак, переконавшись, що керівництво цієї фракції не переймається українськими проблемами, залишили її. Символічно, що після цього депутати, обрані в Україні, припинили своє членство в усіх фракціях, що були сформовані за партійними ознаками, і 24 травня 1907 р. із міжфракційної української парламентської громади офіційно створили самостійну українську фракцію¹⁵.

Національні почуття селянства проявлялися і під час масових виступів проти влади і поміщиків. У 1905 р. у селах Сумського повіту на Харківщини мешканці вимагали створення українських шкіл та української гімназії у Сумах¹⁶. У 1906 р., за твердженням М. Яворського, «відбувається в Полтаві Всеукраїнський з'їзд заможного селянства, що виносить резолюцію, домагаючися автономії для України»¹⁷.

Перші десятиліття ХХ ст. були епохою інтенсивного оновлення суспільного життя, яке не могло не призвести до глибоких зрушень і у сфері національного розвитку. Діяльність громадських об'єднань, поширення шкільництва і преси, трудова міграція в межах Російської імперії, а також умови Першої світової війни, що зумовили широкі контакти українського селянства різних регіонів та представниками інших народів, зумовили перелом в самоідентифікації землеробів. 1917 р. вилився у консолідовану позицію селян-землеробів щодо національних проблем. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся 28 травня – 2 червня 1917 р., засвідчив не лише етнічну самоідентифікацію, а й національно-політичне обличчя українського селянства. З'їзд висловився за «встановлення в Росії федеративно-демократичної республіки з національно-територіальною автономією України», за те, «щоб у нас на Україні всі громадські інституції і самоврядування були негайно українізовані», «щоб наука по школах од нижчої до вищої з осені біжучого року велась на українській мові», і щоб «попечителями шкільних округів та їх помічниками були на Україні тільки українці». При цьому селянський форум присвятив себе й міжнародним питанням, українським землям за межами Росії, заявив про українську належність земель Донбасу та про права українців за кордонами України¹⁸. Не дивно, що й на Першому Всеросійському з'їзді селянських депутатів, який також пройшов у травні 1917 р., відбувся «виступ українських делегатів з декларацією щодо національного питання»¹⁹.

Питання національного розвитку порушувалося селянством й на інших представницьких форумах і зібраннях та органах врядування: на місцевих селянських з'їздах, у радах селянських депутатів, тощо. Загалом хлібороби вимагали надання Україні широких автономних прав у складі Російської республіки. Такою позицією, зокрема, відзначилися Книжковецька рада селянських депутатів Подільської губернії, Сахновщинська волосна рада селянських депутатів Полтавської губернії, Харківський

¹⁴ Spectator. На Украине. *Украинский вестник*. 1906. № 2. С. 124–127.

¹⁵ Коник О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. С. 20–21.

¹⁶ Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С. 61.

¹⁷ Яворський М. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій партійній школі. [Харків]: Всеукраїнське державне видавництво, 1921. С. 8.

¹⁸ Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ: Поліграф. д-ця Ін-т історії України НАН України, 1992. С.14, 20, 25–26, 34.

¹⁹ Шестаков А. Борьба пролетариата и его партии за союзника – крестьянство – в революции 1917 г. *Историк-марксист*. 1932. Т. 4–5 (26–27). С. 76.

губернський з'їзд селянських депутатів, Харківська губернська рада селянських депутатів, Єфремівська рада селянських депутатів Харківської губернії та багато інших²⁰. За висновками дисертації, спеціально присвяченої селянським виступам у 1917 р., «Маси селян визнали Центральну Раду крайовим органом влади, а головною умовою підтримки Тимчасового уряду висунули визнання ним Центральної Ради. Активно виступило селянство також проти поділу України на частини згідно Інструкції Тимчасового уряду», і схвалювало «III Універсал, проголошення УНР й поширення юрисдикції Генерального секретаріату на дев'ять українських губерній». І що досить важливо, відбувалося все це, за твердженнями автора дисертації, під впливом українських політичних партій²¹.

Звичайно, що настрої, які панували на селянських з'їздах та інших форумах і в самоврядних органах, селянських сходах і взагалі у свідомості землеробів, формувалися не без впливу партійно-інтелігентських сил та відповідного оформлення представниками останніх рішень. Та й селян, що потрапляли на різноманітні представницькі заходи, що репрезентували ставлення до національних питань, очевидно, не можна віднести до пересічних землеробів. Це та обставина, яка у гіперболізованому вигляді знайшла відображення у творах М. Яворського у фразі: «Селянство заховується поки що невиразно, одні сільські глитаї і сільська інтелігенція організують націоналістичні Спілки і підпирають Ц. Раду»²². Однак, які б зовнішні впливи на селянство не були, так чи інакше, події революції уявлення землеробів про свою етнічну належність, особні етнокультурні інтереси, щонайменше, засвідчують.

У революційній боротьбі селянства реалізовувався національний характер українців. Про сукупність його проявів у бурхливих подіях початку ХХ ст. фахово висвітлено в дисертації В. Лозового. Вчений, зокрема, вказував, що в умовах революції «Для селянської свідомості особливу притягальну силу мав «козацький ідеал»»²³. Мусимо підтвердити справедливність такого висновку: українські хлібороби перших десятиліть ХХ ст. у своїй боротьбі реалізовували столітні, очевидно не вповні усвідомлені, традиції соціальної поведінки та своїх уявлень і устремлінь. М. Покровський вказував на генетичний зв'язок махновщини з революційними подіями перших років століття. Він звернув увагу на «співпадіння селянської революції 1905 р. і махновщини в тих же самих місцях». «... ті повіти Катеринославської, Харківської і Полтавської губерній, які були театром дій махновщини, – це повіти самого яскравого руху 1905 р. Самий яскравий рух 1905 р. і махновщина відбулися на одній і тій же території ...», – відзначав вчений²⁴. Сучасні дослідники селянських республік також вказують, що «на вістрі селянської революційності у 1917–1921 рр. були ті ж самі села, що і у 1902–1907 рр.»²⁵.

Однак, насправді процес селянської революційності має значно глибше коріння. Сучасний історик Д. Архірейський відзначає, що сільські населені пункти, які виступали головними осередками махновщини, у давні часи «не були панськими, а їх мешканці і на початку ХХ ст. пам'ятали про свій козацький родовід»²⁶.

²⁰ Хміль І. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. Київ: Наукова думка, 1977. С. 30.

²¹ Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ: Науковий світ, 2003. С. 8–9, 11.

²² Яворський М. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій партійній школі. [Харків]: Всеукраїнське державне видавництво, 1921. С. 9.

²³ Лозовий В. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2010. С. 18–19, 26 та ін.

²⁴ Покровський М. [Виступ без назви в обговоренні доповіді С.М.Дубровського «Крестьянство в революции 1905 г.». 20 листопада 1925 р.]. *Историк-марксист*. 1926. Т. I. С. 269.

²⁵ Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2019. С. 165.

²⁶ Архірейський Д. Аграрні передумови махновського руху (до проблеми земельних відносин та диференціації селянства Південної України у переддень революції 1917 р.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ: Стандарт-Сервіс, 2014. С. 69.

Козацькі традиції були загальним фоном політичної поведінки селянських мас і проявляли себе не лише в межах махновщини. До вже сказаного додамо, що козацьке єство селянського повстанства мобілізувало й такі його глибинні риси, як символічно-ритуальні функції зброї, що проявлялося у визначенні за допомогою озброєння статусу повстанця та використанні її у процедурі поховання загиблих. У середовищі повстанців достойною смертю вважалася загибель у бою зі зброєю в руках. Зброя була елементом поховального обряду. Виступала вона й символом особливих відносин між повстанцями, нею обмінювалися на знак побратимства²⁷.

Зв'язок селянської політичної поведінки з історичними традиціями був цілком очевидним для сучасників революції. Високопоставлений чекіст Б. Козельський, говорячи про причини результативного опору більшовицькій владі повстанців Холодного Яру, відзначав, що така ситуація не в останню чергу зумовлена історією місцевості. «Через свою ... своєрідну романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю», – вказував він. У Холодному Яру «кожний шматок землі, кожне село й хутір – пам'ятник гайдамаччини», – відзначав Б. Козельський²⁸.

Не стане зайвим навести спогади очевидця про враження від настроїв і порядків в іншому повстанському осередку, які наочно і яскраво засвідчують у землеробів реанімацію козацького характеру життя. Засідання з'їзду представників партизанських загонів «Мошенського району» на Київщині* наприкінці 1919 р., на якому вирішувалося питання про підтримку тієї чи іншої влади, за словами очевидця, «нагадувало Запоріжжя і раду козаків Січі, несло чимось середньовічним від зброї, від людей, одягу і усієї обстановки; здавалось, зібралася вольниця, що обговорювала план своїх набігів». Ця «вольниця» виявилася, як і колись їх предки козаки, цілком пристосованою до воєнної справи. «... іменем повсталих мобілізувалося усе здатне до використання зброї чоловіче населення». Очевидець вказував, що в селі Мошни після відповідного сигналу «на протязі півгодини ... батальйон підходив до штабу, представляючи справжню військову частину з суворою дисципліною». «У випадку тривоги з'являвся також увесь рухомий склад: коні, підводи та ін.»²⁹.

Селянська революція мобілізувала усі культурні надбання національного характеру українського селянства, які були цілком очевидними, їхні прояви не потребували глибокого занурювання у зміст подій, щоб побачити козацьке обличчя селянської поведінки.

Селянська революційна боротьба послідовно виявляла і, так би мовити, «злиття» з національним простором. Так, у випадках підтримки радянської влади українські селяни одночасно ставили безкомпромісні вимоги, що підтверджувалися такою ж радикально рішучою поведінкою. Вони категорично відмовлялися воювати за межами України. Цікавий випадок щодо відповідної поведінки наводив у 1919 р. на той час завідувач відділом зовнішніх зв'язків ЦК Української Комуністичної партії (боротьбистів) Г. Грінко у листі до В. Леніна. У результаті наближення армії А. Денікіна, повідомляв він, у Радомишльському повіті було оголошено мобілізацію, до якої селяни поставилися з розумінням. Однак, як тільки з'ясували, що служити доведеться не на території України, «десь у районі Овруча усі розбіглися і рознесли по навколишнім селам ... звістку – Денікін у декількох верстах від наших сіл, а нас везуть у Великоросію ...». На наступний етап мобілізації до Червоної армії «населення вже не пішло», «молодь повтікала у навколишні ліси». Водночас воювати селяни не відмовлялися. Казали, що вони «українські більшовики

²⁷ Зозуля Н. Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (1918–1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси: Ант, 2018. С. 11, 16.

²⁸ Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюри (петлюрівське повстанство). Харків: Державне видавництво України, 1927. С. 75.

* Район навколо села Мошни, нині – Черкаської області.

²⁹ Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине (Воспоминания о 1919 годе). *Летопись революции*. 1927. №2 (23). С. 98–99, 101.

... боротьбисти», але не хочуть «їхати до Великої Росії, бо Денікін стоїть ... біля їх сіл», і готові організувати «загін української червоної армії»³⁰.

Такі ситуації різко розводили русла селянської революції й «всеросійської» пролетарської. Остання вдавалася до силових методів впливу на селянство. Мобілізації забезпечувалися шляхом взяття «у якості заручників літніх людей», потенційно небезпечні елементи фізично знищувалися навіть у цілком радянському середовищі. Г. Грінько із великим занепокоєнням повідомляв В. Леніну, що один з командирів Червоної армії зазнав покарання тільки через своє українське походження. «... Комусь знадобилася «ліквідація» популярного і здібного червоного командира, треба гадати, тільки тому, що він говорить по українському і називається боротьбистом», – писав Г. Грінько³¹. Інший високопоставлений діяч УКП(б) – також член закордонного ЦК Г. Клуний – з цього ж приводу вказував Леніну, що прирештя більшовицької влади – це «диктатура невігласів прибульців-авантюристів», яка «відштовхнула місцеві комуністичні сили і ... нічого не дала позитивного. Далі – повстання». У відповідь – «Радянська влада палила цілі села, розстрілювала червоноармійців Таращанської дивізії і селянську бідноту», іншим разом – «за постановою загальних зборів ... без всякого суду і слідства ... голосуванням шляхом підняття рук» «розстрілює члена своєї партії (КПУ) ...», тільки за те, що він заявив про свої українські симпатії». Наприкінці свого листа до В. Леніна Г. Клуний з усією прямою кликав до відвертості. «Я запитую Вас, як керівника революції в Росії ... Чи буде знову завоювання України ...?» – писав він до більшовицького лідера³².

Така кривава взаємодія і з'ясування відносин «всеросійської» партії більшовиків та революціонізованих українських селян і виразників їхніх інтересів (у конкретному випадку – в особі партії боротьбистів) проявляє цілком усвідомлену належність землеробів до конкретного етносу та своєї землі-батьківщини і водночас сприйняття більшовиками селянства як цілком оформленого національного тіла.

Не стане зайвим показати приклади власне селянських роздумів щодо проблем національного буття в ті важкі часи. За даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, станом на жовтень 1919 р. українські селяни «приходу радянських військ з Росії бояться як вогню», але водночас «мріють про «своїх» більшовиків». Також у середовищі селянства «популярна ідея про об'єднання Петлюри з більшовиками»³³.

Чутливість українських селян до національного питання демонструє спілкування членів Андріївського сільського споживчого товариства на Полтавщині з інструктором губернського союзу кооперативів. Коли останній у розмові з кооперованими землеробами торкнувся питання про політику правлячої більшовицької партії, мовою журналу «Полтавський кооператор» за 1919 р., «підкреслив той небезпечний для здобутків революції погляд, з яким пануюча партія ставиться до національного питання, то збори ... виявили навіть в особі місцевих «більшовиків», що «так воно не піде ... до нас воно не підходить»³⁴.

Національні почуття українських землеробів впродовж революційних подій, очевидно, виявляли тенденцію до поглиблення. Однозначна оцінка щодо цього висловлена, зокрема, у дисертації О. Нестерова. «... селянський повстанський рух, – пише він, – набирає поступово все більше національного змісту й оформився у виразну політичну визвольну боротьбу українського народу»³⁵. У дисертації Н. Зозулі на підставі аналізу спогадів офіцерів Армії УНР

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 7.

³¹ ЦДАГО України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 7–8.

³² ЦДАГО України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1–3.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

³⁴ Раузів С. На хуторах (Андріївське споживче т-во Демидів. волости Полт. пов.). *Полтавський кооператор*. 1919. №5. С. 30.

³⁵ Нестеров О. Селянський повстанський рух на правобережній Україні (1919 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. С. 10.

констатовано, що більшість селянських повстанських загонів обстоювало «безкомпромісну самостійницьку політичну платформу», і використовували національну символіку – «передовсім жовто-блакитні барви» та урочисту пісню «Ще не вмерла Україна»³⁶.

В одному з аналітичних документів радянської влади за жовтень 1919 р. відзначалося, що селяни, «если выбирают какую-либо из существующих властей, то наименьшим злом крестьянам кажется петлюровская власть»³⁷. Сучасна наукова література відзначає генетичний зв'язок між боротьбою за збереження УНР та процесами соціально-політичної активності селянства у період 1920-х рр. «Проаналізувавши ... «портрет» селянського активіста, – зазначають у своїй статті О. Абразума і А. Морозов, – констатуємо, що помітне місце у розповсюдженні консолідаційного руху відігравали саме учасники Української революції 1917–1921 рр.». Автори зараховують цих «сільських активістів» до «найактивніших агітаторів за створення селянських союзів»³⁸. Домінування «унерівської» течії серед селянських збройних формувань на початку 1920-х рр. констатується в дисертації А. Демартино³⁹. Д. Красносілецький одним із факторів припинення селянством антибільшовицької боротьби на Правобережжі називає «наказ 1924 р. С. Петлюри про розпуск екзильної армії, що остаточно залишило повстанців без будь-якої підтримки та надії на перемогу»⁴⁰. Антикомуністичні повстанські формування в Одеській губернії, за висновками дисертації С. Богана, «мали тісний, налагоджений зв'язок з військовим командуванням та урядом Української Народної Республіки, виконували завдання поставлені ними, взаємодіяли з регулярними військами Армії УНР», очолювалися здебільшого «офіцерами Армії УНР», у підконтрольних районах «повсталіми встановлювалася влада УНР»⁴¹.

Цілком очевидно, що революціонізоване селянство тією чи іншою мірою поєднувало себе політично з Української Народної Республікою. Однак, розглядати селянську революцію як складову політичного руху за збереження УНР було б неправильно. Їй для цього не вистачило дієвих лідерів та послідовності у вирішенні аграрного питання в 1917 р. і по ньому. Можливо, існував шанс на інше, і все було б інакше. Адже «це були часи, – як писав В. Липинський, – для українського Леніна. Леніна ми не знайшли. І в тім уся трагедія Української Республіки ...»⁴². Тому треба погодитися з підходом П. Коріненка, що «українські уряди, і не тільки вони, кожен раз поспішно готували земельне законодавство, яке ... все ж не виконало свого завдання по консолідації селянства», і у підсумку селяни «заключали угоди з різними політичними силами, вели боротьбу проти всіх, хто перешкодив їхній боротьбі за землю»⁴³.

Але наскільки селянсько-повстанський рух був по-справжньому сполучений з боротьбою за збереження Української Народної Республіки рельєфно демонструє позиція щодо цього питання офіцерів Армії УНР. Їхні мемуари засвідчують, що частина унерівського офіцерства взагалі вважала повстанство, за словами присвяченої цій темі дисертації, «вирішальним

³⁶ Зозуля Н. Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (1918–1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси: Ант, 2018. С. 12.

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

³⁸ Абразума О., Морозов А. Громадська ініціатива учасників Української революції в період непу *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2017. Вип. 17. С. 76–78.

³⁹ Демартино А. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1920-ті роки): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 173 та ін.

⁴⁰ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці: Ред.-вид. центр ХНУ, 2007. С. 13.

⁴¹ Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса: Астропринт, 2003. С. 15 та ін.

⁴² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; Філадельфія: Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. С. 40.

⁴³ Коріненко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2015. С. 260.

чинником поразки українських визвольних змагань». Щоправда, були й «симпатики» селянсько-повстанського руху, а також ті, що «намагалися поглянути на повстанський рух об'єктивно і комплексно»⁴⁴. Однак, так чи інакше, а в поглядах офіцерів Армії УНР селянство з його політичною активністю – явище відсторонене і зовнішнє від справ Української Народної Республіки. Отже, селянська революція була чужою для тих, хто віддавав життя за УНР, і відповідно остання також не стала втіленням селянської революційності.

Зрештою, певна форма і рівень симпатії селянства спостерігалася не лише до Української Народної Республіки. Існувала вона й щодо УСРР. У документах революційної пори можна прочитати, що «серед селян досить популярна ідея радянської влади, більш ніж яка-небудь інша ...» і «молодь однозначно називає себе більшовиками»⁴⁵. Навіть знамените холоднорське формування станом на 1919 р. відзначилося прихильністю до більшовиків, незважаючи на послідовне використання національної символіки – жовто-блакитного прапора – у своїй діяльності. За спогадами авторитетного сучасника – начальника Підпільного центрального штабу червоних повстанців України, який був створений Київським більшовицьким ревкомом, холоднорці «охоче виконували ... наші завдання»⁴⁶.

Державно-політичні симпатії селянства, очевидно, безперспективно розглядати з позицій однополюсності, послідовного тяжіння до певного відомого науці владного режиму. За даними дослідження В. Масненка, українські селяни у 1917–1921 рр. загалом не мали стабільно-послідовної орієнтації на будь-який владний режим. «... селяни як військово-політична сила, – вказує дослідник, – відзначалися дуже мінливими настроями. Вони, як правило, спочатку вітали кожну нову владу, ... пізніше розчаровувалися нею, а в кінці повставали проти неї»⁴⁷. Подібну позицію висловив у дисертації А. Демартино. За його дослідженнями, у роки революції у ряді центральних губерній України селянсько-повстанські формування стояли на анархістських, а інші – на національних з орієнтацією на УНР. Були й формування з невизначеною політичною спрямованістю⁴⁸. С. Корновенко також відзначає нестабільність ставлення селянства до існуючих на той час владних режимів і констатує прихильність українських землеробів навіть до білогвардійської Добровольчої армії⁴⁹.

Невизначеність, або можливо – справжню неактуальність для селянського загалу ставлення до існуючих державно-політичних утворень періоду громадянської війни мусимо підтвердити і у цій статті. Про останнє, зокрема, свідчать документи радянської влади – інформації для членів ЦК КП(б)У. Станом на жовтень 1919 р., за даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, «селяни ставляться опозиційно до усіх урядів. ... Причини невдоволення одні й ті ж при усіх урядах: беруть хліб, а взамін нічого не дають»⁵⁰.

Оскільки селянська революція була позбавлена свого політичного центру, чи вірніше – не зуміла витворити власну державну владу, то землероби були вимушені обирати серед існуючих державно-політичних режимів. При цьому ставили умови – якщо радянська влада – то «тільки ... без комун, ... і без євреїв». В інформації для членів ЦК КП(б)У за вересень 1919 р. сказано, що «селянство ... за радянську владу ..., але ... спостерігається упередженість проти євреїв, комуністів і взагалі комун». Якщо більшовиків до влади – то

⁴⁴ Зозуля Н. Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (1918–1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси: Ант, 2018. С. 8, 14 та ін.

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 6, 88.

⁴⁶ Габинский И. (Каляев). Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине. *Летопись революции*. 1926. № 2 (17). С. 30.

⁴⁷ Масненко В. Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917–1921 рр.). *Український селянин: зб. наук. праць*. 2018. Вип. 18. С. 57.

⁴⁸ Демартино А. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1920-ті роки): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 173 та ін.

⁴⁹ Корновенко С. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин: зб. наук. праць*. 2014. Вип. 14. С. 144.

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

«своїх» вимагають, або клопочуть «про об'єднання Петлюри з більшовиками»⁵¹. А якщо воювати – то в «українській червоній армії»⁵². На симпатіях до владних режимів позначався і досвід взаємодії з ними та політичні фантазії селян. Так, «у місцевостях, де Петлюра ще не побував ..., – сказано в одному з аналітичних документів ЦК КП(б)У, – ждуть Петлюру». Однак, «де Петлюра давно, ним також невдоволені»⁵³.

Висновки. На загальному фоні етнографічної маси українського селянства певна частина останнього проявляла спроможність до досягнення своєї етнічної ідентичності та активної соціально-політичної позиції, участі у збройній боротьбі, зумовленій набутими етнокультурними рисами. Селянство не приймало застережень проти своїх культурних особливостей, уявляло територіальний простір своєї батьківщини, свідомо чи підсвідомо мобілізувало організаційний та культурно-поведінковий потенціал предків у вирішенні воєнно-політичних проблем.

Етнокультурне єство селянської революції в Україні проявлялося не в сполученні з різними відомими науковою і навчальною літературою режимами влади, чи не лише в ньому, а в самій революційній творчості українських хліборобів. Селянська революція творила революцію національну за власними уявленнями, хоча і в межах загального процесу боротьби за національне визволення, періодично зливаючись політично то з формуваннями різноманітних отаманів, то з рухом за збереження УНР, то з радянською владою.

В умовах глибоких соціальних, економічних і політичних зрушень – власне, революції – не відбувається одновекторного спрямування революційної боротьби. Різні суспільні сили реалізують революційні перетворення за власною програмою і сценарієм, і можуть становити автономні частини одного, на перший погляд, цілісного явища чи події, і з тим чи іншим успіхом самостійно чи з кимось в альянсі, але неодмінно становлячи певну окремішність, з тим чи іншим результатом борються як з колишнім владним організмом та його соціальною базою, а також і між собою, та породжують цілком самодостатній зміст тих дій і змін, які з собою несуть. Цим суворо ускладнюється наукове досягнення, розуміння революції загалом, її цілей, характеру, спрямування, рушійних сил. Саме цим зумовлено тривалі в часі дискусії чи періодичний перегляд позицій стосовно того, яка ж таки революція, лютнева чи жовтнева, чи обидві разом, українська чи російська, буржуазна чи соціалістична, насправді була, і де був переворот, а де таки революція. Усі точки зору, як правило, опиняються належно обґрунтованими, але лише щодо певної складової революційного процесу, яка зважаючи на ціннісні орієнтації конкретної людини чи епохи, в якій вона живе, подається як загальна картина революції, хоча й такою не спромоглася стати.

Л. Крицман – автор теорії селянської революції – стверджував, що «селянська революція невідворотно повинна ... набути націоналістичного характеру»⁵⁴. Участь селянства у революційній боротьбі, а також політика коренізації в УСРР є підтвердженням цьому. Для того, щоб говорити з українським селянством, яке перемогло в революції, та змусити хліборобські маси якщо не до співпраці, то хоча б до лояльності щодо радянського ладу, необхідно було оволодіти його мовою і створити умови для поступу національної культури. Російськомовна пролетарська революція, а з нею і все російськомовне місто, заради порозуміння з революцією селянською, з селянином-переможцем була змушена заговорити українською. У підсумку взаємостосунків селянства і радянської влади у сфері етнокультурного буття, словами однієї з сучасних дисертацій: «селяни zostались єдиним бастионом народного, національного руху, який ... не був підкорений більшовиками»⁵⁵.

⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 6, 88, 99.

⁵² ЦДАГО України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 7.

⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

⁵⁴ Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. С. 33.

⁵⁵ Георгізов Г. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. С. 14.

Водночас цілком зрозуміло, що у національному питанні селянська революція не набула довершеного характеру, зокрема й з причин рівня національної свідомості самих же селян та спроможності хліборобів до самоорганізації у загальнонаціональному масштабі, відсутності політичних сил, здатних до мобілізації селянських мас та державного будівництва в їхніх інтересах. Однак, результати селянської революції дісталися так далеко, як тільки дозволяли етно- та соціокультурні характеристики українських землеробів та політичні результати революційного процесу.

Сприяння, подяки та фінансування дослідження. Стаття містить наукові результати за наслідками розробки держбюджетного фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References

1. Abrazumova, O., Kornovenko, S. (2017). Sotsialno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu [Social and political activism of USSR villagers duaring the years of Nep]. Cherkasy: CNU. 190 p. [in Ukrainian].
2. Abrazumova, O., Morozov, A. (2017). Hromadska initsiatyva uchasnykiv Ukrainskoi revoliutsii v period nepu [The public initiative of the participants of the Ukrainian revolution in the NEP period]. Ukrainyski selianyn: zbirnyk naukovykh prats [Ukrainian peasant: collection of scientific papers]. 17. 76–78. [in Ukrainian].
3. Arkhireyskiy, D. (2014). Ahrarni peredumovy makhnovskoho rukhu [Agrarian prerequisites of the Makhnov movement]. Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii: zbirnyk naukovykh prats [Questions of the agrarian history of Ukraine and Russia: a collection of scientific papers] (pp.68–86). Dnipropetrovsk: Standart-Service. [in Ukrainian].
4. Bogan, S. (2003). Povstanskyi rukh v Odeskii hubernii u 1920–1923 rokakh [The insurgent movement in Odesa province in 1920–1923]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Odesa. 20 p. [in Ukrainian].
5. Demartino, A. (2015). Povstanskyi rukh v Serednomu Podniprovi Ukrainy (1920-ti roky) [The insurgent movement in the Middle Dnieper region of Ukraine (1920s)] (Candidate's thesis). Kyiv. 259 p. [in Ukrainian].
6. Dykiy, A. (1927). Yz ystoryy partyzanskoï borbu na Cherkashchyne (Vospomynanyia o 1919 hode) [From the History of the Partisan Struggle in Cherkasy (Reminiscences of 1919)]. Letopys revoliutsyy [Chronicle of the Revolution]. 2 (23). 95-105. [in Russian].
7. Gabinskiy, I. (Kalyaev). (1926). Vospomynanyia o povstancheskom dvyzhenyy na Kyevshchyne – Poltavshchyne [Memories of the insurgent movement in Kyiv region – Poltava region]. Letopys revoliutsyy [Chronicle of revolution]. 2 (17). 26–30. [in Russian].
8. Heorgizov, H. (2008). Ukrainske selianstvo doby nepu: dynamika politychnykh nastroyv ta svidomosti [The Ukrainian peasantry of the NEP era: dynamics of political attitudes and consciousness] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
9. Kapustyan, G. (2014). Makhnovshchyna cherez pryzmu selianskoï ta ukrainkoï revoliutsii [Makhnovshchyna through the prism of the Peasant and Ukrainian revolutions]. Novitni tendentsii vyvchennia aktualnykh problem revoliutsiinoï doby: zbirnyk naukovykh prats [Latest trends in the study of topical problems of the revolutionary era: coll. of science works] (pp. 155–165). Kyiv; Cherkasy: Zorya. [in Ukrainian].
10. Khmil, I. (1992). Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd (28 travnia – 2 chervnia 1917 r.) [The First All-Ukrainian Peasants Congress (May 28 – June 2, 1917)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 36 p. [in Ukrainian].
11. Khmil, I. (1977). Trudiashche selianstvo Ukrainy v borotbi za vladu Rad [The working peasantry of Ukraine in the struggle for Soviet power]. Kyiv: Naukova dumka. 200 p. [in Ukrainian].
12. Konyk, O. (1994). Diialnist selianskykh deputativ z Ukrainy v I ta II Derzhavnykh Dumakh [Activities of peasant deputies from Ukraine in the 1st and 2nd State Dumas] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 21 p. [in Ukrainian].

13. Korinenko, P. (2014). *Istoriya ukrayins'kogo selyanstva* [History of the Ukrainian peasantry]. Ternopil: TNPU. 296 p. [in Ukrainian].
14. Korinenko, P. (2015). *Transformaciyi zemel'nyx vidnosyn v ukrayins'komu seli (IX – pochatok XXI st.)*. Porivnyal'nyj analiz [Transformations of land relations in the Ukrainian village (IX – beginning of XXI centuries). Comparative analysis]. Ternopil: TNPU. 496 p. [in Ukrainian].
15. Korinenko, P. (2019). *Transformaciyi zemel'nyx vidnosyn v ukrayins'komu seli (IX – pochatok XXI st.)*. Porivnyal'nyj analiz. Vydannya 2-e, dopovnene i dooprach'ovane [Transformations of land relations in the Ukrainian village (the IX – beginning of the XXI century). Comparative analysis. The 2nd edition, ext.]. Ternopil: Yu.V. Osadtsa. 512 p. [in Ukrainian].
16. Korinenko, P. (2022). *Zemelne pytannia v istorychnii doli ukrainskoho selianstva*. Pohliad kriz viky [The land issue in the historical fate of the Ukrainian peasantry. A look through the ages]. Ternopil: TNPU. 522 p. [in Ukrainian].
17. Kornovenko, S. (2014). *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr.: selianskyi faktor* [The Ukrainian revolution of 1917–1921: the peasant factor]. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prats* [Ukrainian peasant: Collection of scientific works]. 14. 142–146. [in Ukrainian].
18. Kornovenko, S., Gerasimenko, O. (2017). *Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rokiv* [Peasant rebel. Peasant revolution in Ukraine in 1902–1917]. Cherkasy: Yu.A. Chabanenko. 204 p. [in Ukrainian].
19. Kornovenko, S., Berestovyi, A., Kompaniets, O., Pasichna, Yu., Pyanzin, S., Shcherbakov, M. (2019). *Selianske respublikotvorennia periodu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* [Peasant Republic Formation in the Period of the Ukrainian Revolution 1917–1921]. Cherkasy: Yu.A. Chabanenko. 220 p. [in Ukrainian].
20. Kovaleva, N. (2020). *Selianska revoliutsiia v Naddnyprianskii Ukrainy (1902–1922 rr.)* [Peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922)] (Extended abstract of Doctor's thesis). Cherkasy. 40 p. [in Ukrainian].
21. Kozelsky, B. (1927). *Shliakh zradnytstva y avantiur (petliurivske povstanstvo)* [The path of treachery and adventure (Petlyur rebellion)]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. 148 p. [in Ukrainian].
22. Krasnosiletskyi, D. (2007). *Antybilshovytskyi rukh selian v pravoberezhnii chastyni USRR u 1920–1924 rokakh* [The anti-Bolshevik movement of peasants in the right-bank part of the USSR in 1920–1924]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Chernivtsi. 21 p. [in Ukrainian].
23. Kritsman, L. (1926). *Heroycheskyi peryod Velykoi russkoi revoliutsyy (opyt analiza t.n. «voennoho kommunistychnykh»)*. Yzdanye 2-e. [The heroic period of the Great Russian Revolution (the experience of the so-called “military communism” analysis). 2nd publishing]. Moscow; Leningrad: Hosudarstvennoe yzdatelstvo. 272 p. [in Russian].
24. Kutashev, I. (2003). *Selianskyi rukh v Ukraini (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.)* [The peasant movement in Ukraine (March 1917 – April 1918)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 14 p. [in Ukrainian].
25. Lozovyi, V. (2010). *Stavlennia selianstva Ukrainy do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.)* [The attitude of the peasantry of Ukraine to the government during the days of the Central Rada (March 1917 – April 1918)] (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv. 36 p. [in Ukrainian].
26. Lypynskyi, V. (1995). *Lysty do brativ-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu* [Letters to bread-making brothers. About the idea and organization of Ukrainian monarchism]. Kyiv; Philadelphia: Instytut skhidnoievropeiskykh doslidzhen NAN Ukrainy, Skhidnoievropeyskyi doslidnyi instytut imeni V. K. Lypynskoho. 471 p. [in Ukrainian].
27. Masnenko, V. (2018). *Yak ukrainski seliany staly voinamy (do sotsiokulturnykh i militarynykh aspektiv revoliutsii 1917–1921 rr.)* [How Ukrainian peasants became warriors (to the socio-cultural and military aspects of the revolution of 1917–1921)]. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prats* [Ukrainian peasant: Collection of scientific works]. 18. 49–59. [in Ukrainian].
28. Mykhailiuk, O. (2009). *Selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy v pershi desiatylittia XX st. (1900–1922 rr.): sotsiokulturni transformatsii* [The peasantry of Naddnieper Ukraine in the first decades of the 20th century. (1900–1922): sociocultural transformations]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Dnipropetrovsk: DNU. 37 p. [in Ukrainian].

29. Mikhailuk, O. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: sotsiokulturni protsesy [The peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: socio-cultural processes]. Dnepropetrovsk: Innovatsiia. 456 p. [in Ukrainian].
30. Nesterov, O. (2001). Selianskyi povstanskyi rukh na pravoberezhnii Ukraini (1919 r.) [The peasant insurgent movement in the right-bank Ukraine (1919)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 14 p. [in Ukrainian].
31. Pokrovsky, M. (1926). [Vystup bez nazvy v obhovorenni dopovidi S.M.Dubrovskoho «Krestianstvo v revoliutsii 1905 h.». 20 lystopada 1925 r.] [An untitled speech in the discussion of S.M. Dubrovsky's report "Peasantry in the Revolution of 1905". November 20, 1925]. Ystoryk-marksyst [Historian-Marxist]. I. 267–269. [in Russian]
32. Prysiashniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniprovs'koi Ukrainy: sotsiomenalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian Peasantry of Nadniprovs'ka Ukraine: A Sociomenal History of the Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries]. Cherkasy: Vertykal'. 640 p. (in Ukrainian)
33. Rauziv, S. (1919). Na khutorakh [On the hamlets]. Poltavskyi kooperator [Poltava cooperator]. 5. 29–30. [in Ukrainian].
34. Shestakov, A. (1932). Борьба пролетариата и его партии за союзника – крестьянство – в революции 1917 г. Borba proletariata i ego partii za soiuznika – krestianstvo – v revoliutsii 1917 g. [The struggle of the proletariat and its party for an ally - the peasantry - in the revolution of 1917]. Ystoryk-marksyst [Historian-Marxist]. 4–5 (26–27). 72–95. [in Russian].
35. Spectator. (1906). Na Ukrainy [In Ukraine]. Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian newspaper]. 2. 124–127. [in Russian].
36. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. Fond 1. Opys 20, chastyna I. Sprava 39 [Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 1. Description 20, Part I. Archive fail 39]. [in Russian].
37. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. Fond 43. Opys 1. Sprava 46 [Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 43. Description 1. Archive fail 46]. [in Russian].
38. Yavorskyi, M. (1921). Istoriia borotby kliasiv na Ukraini. Nacherk leksii, chytanykh u Vyschii partiinii shkoli [History of class struggle in Ukraine. An outline of lectures given at the Higher Party School]. [Kharkiv]: Vseukrainske derzhavne vydavnytstvo. 14 p. [in Ukrainian].
39. Yavors'kyj, M. (1925). Ukrayina v epokhu kapitalizmu. Vypusk tretij: V superekah imperializmu [Ukraine in the epoch of capitalism. Third edition: In debates of imperialism]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. 308 c. [in Ukrainian].
40. Yavors'kyj, M. (1927). Problema ukrayins'koyi nacional-demokratychnoyi revolyuciyi u 1917 r., yiyi istorychni osnovy ta yiyi ruxovi syly [The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts]. Chervonyi shliakh [Red way]. 2. 108-134. [in Ukrainian].
41. Yavors'kyj, M. (1927). Problema ukrayins'koyi nacional-demokratychnoyi revolyuciyi, yiyi istorychni osnovy ta ruxovi syly (Prodovzhennya) [The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts (continuation)]. Chervonyi shliakh [Red way]. 4. 93–116. [in Ukrainian].
42. Zozulia, N. (2018). Povstanskyi rukh na Serednomu Podniprovi (1918–1922 rr.) za spohadamy starshyn armii UNR [The insurgent movement in the Middle Dnieper region (1918–1922) according to the memories of senior officers of the UNR army] (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. 21 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.11.2023
Схвалено до друку / Accepted: 20.12.2023